

Espais i llocs literaris, conceptes de mediació literària: aplicació al casos de C. Sánchez-Cutillas i M. Vicent

Alexandre Bataller Català
Universitat de València

Les relacions entre espai i literatura representen un politema sobre el qual s'han generat algunes de les interpretacions centrals del pensament contemporani, des que Walter Benjamin tractà la condició moderna de les ciutats a partir de la poesia de Baudelaire. Abordarem la relació entre espai i literatura des d'enfocaments convergents en aquesta mirada sobre l'element espacial transmès literàriament: teoria de la literatura, geografia, història, filosofia, sociologia i antropologia. Exemplem l'apartat teòric inicial, amb mostres literàries de textos de dos autors valencians diversos, alhora que complementaris: Carmelina Sánchez-Cutillas i Manuel Vicent. Ens interessarà explicar els mecanismes que fan que els llocs literaris, reals o ficticials, puguen esdevenir elements de fixació de la memòria, aptes per generar operacions de mediació literària.

1. La literatura i l'espai: història d'una relació¹

Jean-Marie Grassin, professor de literatura a la Universitat de Limoges, aplica un enfocament de l'espai des de la literatura, que mostra com la relació entre espai i literatura engloba dimensions variades: "la littérature est génératrice d'espace, elle se définit comme un espace, elle est décrite comme un espace, elle est le mode privilégié de la représentation de l'espace" (Grassin, II).

L'accent posat sobre el caràcter lingüístic del fet literari, els discursos sobre la mort de l'autor i l'autonomia del text literari, units a la desconsideració cap a la funció referencial de l'obra literària havien donat com a resultat, en el tombant del segle passat, una situació de deslligament dels textos respecte del seu context. Per a Genette les tres vessants de les relacions entre espai i literatura contemplaven exclusivament aspectes lingüístics: l'espacialitat del llenguatge, l'espacialitat del text (com Proust, que comparava la seua obra amb una catedral) i l'espai semàntic. En cap cas al·ludia als referents externs al text.

En un sentit invers, l'espai ha estat interpretat en clau literària. Semiòlegs com Roland Barthes han considerat la ciutat com un discurs. Una idea que ja era present en l'obra de Walter Benjamin. La ciutat permet ser llegida perquè té significants carregats semànticament. L'habitant de la ciutat pot ser entès com un lector que, segons els seus desplaçaments, actualitza fragments de l'enunciat. Des de la creació literària, el novel·lista Michel Butor ha abundat en aquesta concepció de la ciutat considerada com una obra literària, en la qual els personatges, la llengua o l'estil poden variar d'un barri (o capítol) a un altre. La ciutat pot ser entesa, doncs, com una construcció discursiva edificada a partir d'una acumulació de textos.

Un interès renovellat per les nocions comunes de la literatura amb la geografia (activitats humanes, realitats politicoeconòmiques, paisatges i realitats socials) mostra l'actual canvi de perspectiva, com una operació de "reconquesta de l'espai":

¹ Per a una visió panoràmica de la relació espai i literatura vegeu el treball de la professora de la University of Kansas Antje Ziethen.

L'espace littéraire désertifié du New criticism a vécu dans les années 1980; il manque décidément d'habitants. Si Ricoeur réintroduit dans l'approche des textes la dimension temporelle, et la dimension éthique de leur portée à travers la notion de *mimèsis*, un travail de reconquête de l'espace concret semble désormais à l'œuvre dans le choix même de thématiques qui soulignent une proximité entre géographie et littérature. (Baron, 36).

D'alguna manera, l'espai cobra un protagonisme en la literatura contemporània. Com explica el professor de literatura francesa de la Sorbona Michel Collot (2011a) l'espai aprofita la crisi actual de la novel·la i de la psicologia tradicional (amb la "mort del Subjecte" i la "fi de la història") per a ocupar un lloc creixent dins la ficció contemporània. A aquesta eventualitat cal afegir l'actualitat de les "geografies imaginàries" o les metàfores espacials que poblen el discurs postmodern ("mapping identities," "gender landscapes," "geographies of exclusion," "espais identitaris," "cartografia del desig," etc.; vegeu al respecte Brosseau i Cambron, 34).

L'espai del text literari, en especial el del text narratiu, ha estat objecte d'atenció diversa. Sense voluntat d'exhausivitat, n'esmentem unes mostres. El crític francès Maurice Blanchot tracta els conceptes de l'espacialitat (amb atenció a l'espai literari, tant el territorial com el formal), els espais simbòlics (darrere/davant, dalt/baix, cercles, racons, illes), l'espai oníric (al·lucinació, deliri, encanteri), les implicacions lògiques de l'espai (continuitat, discontinuitat, reflexos, juxtaposicions, transfiguracions de la realitat), l'espai del text en la lectura i les variacions de la espacialització en la narrativa (personatges, metàfores de l'espai, fragmentació de la realitat). L'hispanista francès Jacques Soubeyrou aplica tres mètodes d'aproximació a l'espai novel·lesc: l'estudi semiològic del lloc, la caracterització social i/o simbòlica del lloc i el "simbolisme ideològic." La crítica literària americana Marie Laure Ryan distingeix quatre formes i nivells d'espais narratius: els *spatial frames* (immediats als esdeveniments), el *setting* (espai social, històric i geogràfic), el *story space* (comprén els "spatial frames" i els llocs esmentats en el relat), el "story word" (suma de l'*story space* i l'imaginari complementari del lector, que integra les seues coneixences culturals i experiències reals) i el *narrative universe* (definit com la suma d'espais-temps o mons paral·lels existents o no existents).

El professor de geografia de la University of Ottawa Marc Brosseau (84) afirma que la teoria literària tradicional no havia conferit a l'espai més que una funció ornamental o d'enquadrament, sense tenir en compte el seu paper en la progressió cronològica, en l'avançament de la intriga, en l'evolució dels personatges o en la producció de sentit. L'autor canadenc diferencia les anàlisis "textualitzades" o semiològiques de la metodologia humanística, de tipus biogràfic i existencialista, on existeix una filiació manifesta entre l'espai i la vida real de l'autor i l'espai representat en la seua obra literària. Entre el relat i el territori s'estableix, doncs, una relació dialèctica. L'espai està ja semantitzat socialment per uns altres relats o accions humanes més o menys anònimes. El relat ha de presuposar l'existència d'un territori al qual se li afegeix un nou sentit. Perquè el relat, com el mapa, presenten virtuts modelitzadores (Brosseau & Cambron, 51).

En aquesta història de relacions, de la literatura cap a l'espai, el professor de literatura general i comparada de la Université de Limoges, Bertrand Westphal ha estat el responsable de donar cos a la configuració d'una ciència dels espais literaris, una ciència de l'imaginari de l'espai, però també de l'art d'interpretar els espais imaginaris. Amb aquesta voluntat d'estudi de la relació entre la literatura i l'espai geogràfic naix la disciplina anomenada Geocrítica, que té en compte la interacció entre l'espai real i les

representacions de l'espai. El mètode de recerca consisteix a triar com a objecte d'estudi un lloc carregat d'història i cultura i comparar-ne les diferents imatges que han proposat diversos escriptors, explorar-ne la memòria literària. Es tracta d'un procediment comparatista lligat més a un ancoratge referencial que no tant als espais imaginaris o a l'estudi d'un sol text o d'un sol autor. Conjuga els estudis literaris amb la geografia, amb els estudis urbans, amb l'arquitectura, amb la filosofia i amb la sociologia.

Per la seua banda, el professor de la Sorbona Michel Collot aposta per un estudi de la literatura, on la importància nasca de les imatges i significacions que produeix el text:

Je propose d'appeler géocritique l'analyse des représentations littéraires de l'espace telle qu'on peut la tirer d'une étude du texte ou de l'œuvre d'un auteur, et non plus de son contexte. Il s'agit pour elle d'étudier moins les référents ou les références dont s'inspire le texte que les images et les significations qu'il produit, non pas une géographie réelle mais une géographie plus ou moins imaginaire. (Collot 2011a, 18)

Més recentment, el professor americà Robert T. Tally proposa desenvolupar nous models teòrics i crítics per a comprendre millor la forma en què autors i lectors cartografien el món. Aplica la cartografia cognitiva a un context literari. Els autors cartografien els espais socials del seu món i el lector geocrític, en justa correspondència, llig els mapes fictivals desplecats per l'autor.

2. La literatura i la geografia: el temps de les cartografies literàries

La literatura és, en sí mateixa, una mena d'estudi geogràfic (Brosseau), de la mateixa manera que, anàlogament, la geografia és una escriptura de l'espai, com ens indica el seu sufix *-grafia*. El professor de geografia de la Universitat de Ginebra Bertrand Lévy ha resseguit la història de les relacions entre literatura i geografia, unides per l'estudi de l'espai ficcional. Una història que podria encetar-se amb el primer geògraf, que seria Homer, amb l'escriptura, precisament, d'una obra literària. Des d'una perspectiva clàssica que contempla el component llegendari o etnopoètic dels llocs, la vinculació entre mite i territori fou posada de manifest pel geògraf francès Eric Dardel, el qual afirmà que és el mite qui funda la realitat geogràfica: "c'est le mythe qui valide et fonde la réalité" (Dardel, 90). El debat sobre les fronteres entre les disciplines de literatura i geografia ha estat el motiu d'un diàleg acadèmic mantingut pels professors canadencs Marc Brosseau i Micheline Cambron, des dels àmbits de la geografia i la literatura, respectivament. En concret, Marc Brosseau argumenta que la ficció literària i els espais que desenvolupa s'ofereixen com una modelització de la realitat i que, per un efecte de retorn, l'anàlisi d'aquesta modelització il·luminen les regles de les modelitzacions pròpies del discurs geogràfic. (Brosseau & Cambron, 21).

Si girem la mirada cap a la literatura clàssica llatina, podem reconstruir topogràficament la Roma d'August gràcies, per exemple, a *L'Eneida* de Virgili, les *Odes* d'Horaci, les *Elegies* de Propèrci o els *Fastos* d'Ovidi. És l'operació efectuada per alguna "guia literària" de Roma (com ara la de Neumeister). Aquesta mirada al món antic, propera a l'arqueologia literària, ens porta a distingir entre el concepte de "topografia literària"—que podríem exemplificar amb els diccionaris topogràfics de la Roma antiga, que incorporen dades de les obres literàries— de la concepció de "literatura topogràfica."

Hi ha obres literàries que mostren la descripció d'uns espais com un mapa que pot ser cartografiat, com és el cas de *l'Ulisses* de Joyce, del qual l'escriptor irlandès manifestà que podria reconstruir-se la ciutat de Dublín a partir del seu llibre: "I want to give a picture of Dublin so complete that if the city one day suddenly disappeared from the earth it could be reconstructed out of my book." (Budgen, 67-68). En el cas oposat

es trobaria el plantejament de Virgina Woolf, la qual manifestà en un article de 1905 titulat “Literary Geography” que el país d’un escriptor és un territori sense correspondència espacial que se situa a l’interior del seu propi cervell:

A writer’s country is a territory within his own brain; and we run the risk of disillusionment if we try to turn such phantom cities into tangible brick and mortar.... to insist that [a writer’s city] has any counterpart in the cities of the earth is to rob it half of its charm [...]. (Woolf, 35).

Franco Moretti, director del Literary Lab en la Universidad de Stanford, dedicat a les humanitats digitals, es mostra partidari d’una “geografia de la literatura” que associe l’estudi de “l’espai en la literatura” i el de “la literatura dins l’espai.” La geografia és un aspecte essencial del desenvolupament i de la invenció literaris. És una força activa, concreta, que imprimeix la seua marca en els textos. El professor italià, amb el suport de més de noranta mapes de diversa orientació, hi analitza tant la representació dels llocs en les novel·les europees del segle XIX com els llocs de difusió i de recepció de grans esdeveniments novel·lístics durant el mateix període. En els dos casos es demostra que la literatura està lligada a l’espai.

Des de l’Institut de Cartografia de Zurich, Barbara Piatti aposta per l’escriptura història de la literatura des del punt de vista de l’espai. Empra la “cartografia literària,” com una mena de ciència auxiliar que aporta un mètode i uns instruments per a poder explorar i analitzar la geografia particular de la literatura. La cartografia literària pot aplicar-se a partir d’un text individual o a partir d’un grup de textos. El seu projecte *Ein Literarischer Atlas Europas* naix de tres estudis de cas sobre tres regions europees: un paisatge alpí (el llac dels Quatre Cantons a Suïssa), una zona costanera (el nord de la Frísia Alemanya) i un espai urbà (Praga, a la República Txeca). Hi aplica un Sistema de Geoinformació (GIS) per a la literatura que permet una anàlisi espacial i temàtica de les dades. Es parteix d’un treball previ de localització, en el qual certes informacions geogràfiques i topogràfiques poden ser extretes del text, tot i que els llocs antics que han desaparegut necessiten coneixements precisos. En el seu treball referit a Suïssa hi situa els llocs concrets, els llocs sense localització precisa, els llocs transformats o desplaçats, els viatges/moviments a través de la regió i les fronteres polítiques variables.

En un dels atlas literaris més coneguts, Malcolm Bradbury presenta una selecció de textos que tenen relació amb un lloc: un paisatge, una regió, una ciutat, un poble, una nació o un continent. Seguint aquesta línia, hem de destacar el molt reeixit *Atlas Literari de les terres de Girona* (Aragó & Vilallonga), o els projectes d’”Espais Escrits. Xarxa del Patrimoni Literari Català,” associació que ha engegat el Mapa Literari Català 2.0 (Espais Escrits) i el projecte Endrets. Geografia Literària dels Països Catalans (Soldevila 2009), que en ambdós casos combinen la literatura, els indrets i els autors amb les TIC.

A la consolidació d’una geografia literària (basada en descripció, anàlisi o interpretació de la representació literària dels llocs i paisatges) paral·lela a la sociologia literària. (Brosseau & Cambron, 29), cal afegir la irrupció d’una “geografia de la literatura” (Molina 2014) interessada en les relacions que les obres literàries mantenen amb els seus contextos socioespacials, especialment els de la seua producció, la seua apropiació i la seua utilització. Prestaria atenció als fenòmens de producció, apropiació, utilització o explotació de les obres literàries i als espais associats a ells (l’espai experimentat per l’escriptor, l’espai de l’escriptura, l’espai de recepció d’aquestes obres, etc.).²

² Com, en el seu moment, mostrà el grup Oulipo (Ouvroir de Littérature Potentielle), l’espai es converteix en el camp de proves per a noves formes de fer literatura (vegeu Molina 2016). Una bona mostra n’és l’obra de Georges Perec *Espèces d’espaces*. De l’espai de la pàgina en blanc a l’espai de la vida sideral,

3. Els espais i els llocs: identitat i memòria

L'associació d'un país a una determinada geografia literària, amb la seua representació de la natura o del medi, és qualificada per Brosseau i Cambron (29) de temptativa superficial o impressionista. Jorge Luis Borges ja es mostrava, en una cèlebre conferència, escèptic davant l'existència d'una tradició argentina que determinaria l'existència d'uns temes locals, davant d'un patrimoni literari d'abast universal. L'última història literària d'abast espanyol plantejada amb una base geogràfica potser haja estat la de l'escriptor José Antonio Pérez Rioja, que diferencia els textos literaris, escrits en castellà, segons els territoris geogràfics:

La geografia literaria debe ser expresión del contorno físico en que nace o vive el escritor, ya mediante un análisis del paisaje que glosa o describe, o sobre su propio mundo interior en el cual ha podido ejercer una mayor o menor influencia ese mismo medio geográfico en el que nace o vive o se inspira el escritor. (Pérez Rioja, 18)

Més contemporanis, i també més il·luminadors, són els plantejaments que, des de la teoria literària, s'han elaborat per a donar cohesió i carta de naturalesa a espais i territoris literaris. És el cas de la noció de “comunitat interliterària” de Dionýz Ďurišin, que enuncia l'existència en un territori d'una entitat literàriament polifònica (vegeu-ne l'aplicació a la Mediterrània a Ďurišin & Gnisci).

Un plantejament clàssic de la relació entre espai geogràfic i literatura és aquell que té en compte la influència del medi geogràfic en la formació de la personalitat de l'escriptor o en els elements geogràfics presents en la seua obra. Qüestions com l'esperit dels llocs, la identitat de les regions, la personalitat de les ciutats o el caràcter de les nacions han estat preocupacions compartides per geògrafs que s'han acostat al fet literari, com ara Michel Chevalier. Un plantejament que és a la base de la moderna fascinació dels geògrafs humanistes per la literatura, concebuda com una font primordial de testimonis sobre l'experiència subjectiva dels llocs. També hi conflueixen els geògrafs radicals, o d'inspiració marxista, que hi veuen en la literatura un potencial subversiu o, en tot cas, de conscienciació social. (Brosseau & Cambron, 53).

La reivindicació de l'“experiència del lloc” ha generat la disciplina de la “geopoètica,” un terme introduït pel poeta escocés-francès Kenneth White. Una altra aportació és la del “pensament-paisatge,” que expresa la idea del paisatge com un principi inherent a la literatura, la filosofia i la pintura, com a testimoni “de la multidimensionnalité des phénomènes humains et sociaux, de l'interdépendance du temps et de l'espace, et de l'interaction de la nature et de la culture, de l'économique et du symbolique, de l'individu et de la société” (Collot 2011b, 11). I, si considerem una posició ecocrítica, la literatura, pels seus principis poètic i estètic, pot contribuir a redefinir un model ecològic de la humanitat i la cultura (Zapf).

Com apunta el filòsof i historiador Michel de Certeau “l'espai és un lloc practicat.” Seguint aquest plantejament, considerem oportunes les aportacions del geògraf francès Olivier Lazzarotti, el qual entén l'“habitant” tant com un espectador com un productor del món, que condueix a otra de naturalesa conceptual l'habitant de l'espai habitat però també l'espai habitat dins l'habitant. Ben interessant són els processos que donen sentit als llocs, en concret els patrimonis, celebracions i comunitats que giren o es consoliden

passant per l'espai urbà, Georges Perec examina la seua relació amb l'espai en totes les seues dimensions, amb una tendència obsessiva a llistar el que passa quan no passa res o el que es nota i que mai anotem. Per remarcar-ne la vigència assenyalem l'exposició que ha pogut veure's al MACBA de Barcelona titulada “Espècies d'espais” (del 16 juliol de 2015 al 24 d'abril de 2016).

al voltant dels llocs. Enfront de la volatilitat de les identitats que presenten les societats actuals caracteritzades per l'acceleració i la fragmentació, els llocs que el subjecte habita tenen la capacitat d'operar com un contrapès de la inestabilitat de les societats contemporànies (vegeu Ramos). Els llocs, o determinats elements espacials, no només contribueixen al desenvolupament de la identitat personal, sinó que poden convertir-se en elements fonamentals dels processos d'identificació social (Chiellino).

La memòria social ha estat objecte d'atenció de l'historiador francès Pierre Nora, el qual definí el concepte de "memòria col·lectiva" com "lo que queda del pasado en lo vivido por los grupos, o bien lo que estos grupos hacen del pasado" (Le Goff, 178). D'ací en deriva el seu concepte de "llocs de la memòria col·lectiva":

Lugares topográficos, como los archivos, las bibliotecas y los museos; lugares monumentales, como los cementerios y las arquitecturas; lugares simbólicos, como las conmemoraciones, los peregrinajes, los aniversarios o los emblemas; lugares funcionales, como los manuales, las autobiografías o las asociaciones: estos monumentos tienen su historia. (Le Goff, 179).

El lloc de la memòria, per a Nora és aquell punt en què es produeix un retorn reflexiu de la memòria sobre sí mateixa. És una marca concreta que un determinat valor ritual ha fet esdevenir un lloc de memòria. Per a l'antropòleg català Manuel Delgado un "lloc de memòria" no deixa de ser un pleonasma, ja que un lloc només arriba a ser distingible a partir de la seua capacitat per a establir correspondències. És per això que, partint del concepte antagònic de "llocs de l'oblit" de Jonathan Boyarin, que designa les destruccions o abandonaments patrimonials, l'antropòleg Manuel Delgado fa una aplicació a la ciutat de Barcelona on els darrers anys han proliferat llocs de memòria amb la finalitat d'anul·lar el passat i com les polítiques monumentalitzadores són al temps polítiques per a l'oblit. Mentre que l'espai és un lloc practicat i la resposta física d'allò social, econòmic i polític que es construeix en l'imaginari com un compendi d'elements físics i abstractes, Marc Augé defineix els "no-llocs" com aquells que es configuren en contraposició al lloc que representa la identitat, la història i les relacions. Un "no-lloc" és on es dilueix el trànsit accelerat i anònim, els espais límit entre allò habitat i allò abandonat. Aquest concepte ens remet al d'"espai-altre" o heterotopia enunciat per Michel Foucault. Front al concepte d'utopia, els llocs sense espai real, Foucault proposà el concepte d'heterotopia per designar espais reals delimitats per la societat que són una mena de contraespais, espais que estan fora de tots els espais. Així, analitza formes que adopten aquests espais: residències, psiquiàtrics, presons, asils, cementeris, jardins, museus, biblioteques, fires, prostíbuls o naus. Foucault reclamava, ja aleshores, una ciència l'objecte de la qual foren aquests espais diferents, aquests "espais-altres."

Seguint amb la idea de la memòria, associada als espais, amb la ponderació del temps que li és associat ens hem de referir al concepte de "cronotop," que aglutina espai i temps. El "cronotop" fou definit per Mikhail Bakhtin com la "conexión esencial de relaciones temporales y espaciales asimiladas artísticamente en la literatura" (1989, 237). La capacitat de la novel·la moderna per inscriure el temps històric dins l'espai ha estat una de les aportacions essencials del teòric rus. Honoré de Balzac, per exemple, tenia una capacitat excepcional de veure el temps passat dins l'espai (cases, carrers, paisatges, etc.) (Bakhtin 1989). Per la seua banda, Goethe, al seu *Viatge a Itàlia*, reivindica la petjada palpable i viva del passat en el present, la fusió dels temps (del passat amb el present), la plenitud i la claredat dels signes visibles del temps en l'espai, la impossibilitat de separar el temps del succés del lloc concret on va tenir lloc, la relació visible i essencial entre els temps del passat en el present (vegeu-ne l'anàlisi a

Bajtín 1982). Tot és temps-espai, un autèntic cronotop. Aquesta idea del temps comprimit, dins l'espai fou essencial en el plantejament del filòsof Gaston Bachelard:

On croit parfois se connaître dans le temps, alors qu'on ne connaît qu'une suite de fixations dans des espaces de la stabilité de l'être, d'un être qui ne veut pas s'écouler, qui, dans le passé même quand il s'en va à la recherche du temps perdu, veut "suspendre" le vol du temps. Dans ses mille alvéoles, l'espace tient du temps comprimé. L'espace sert à ça. (Bachelard, 36).

Reprenent el fil de la memòria associada a l'espai, podem afegir que existeix una memòria moral que constitueix la base de la relació entre l'espai i la literatura, segons ha reflexionat Antoni Martí:

L'espai es relaciona amb la memòria moral com a esdeveniment, sorgeix de la sensació ineludible d'estar a punt de perdre el que estem veient, la manera com ho veiem, que participa també de l'excepcionalitat i el desbordament, però que sobretot es relaciona amb la desaparició. (Martí, 23).

Seguint Certeau, la literatura transforma els llocs en espais, però a més ens permet "més enllà de la relació entre el lloc històric i el lloc de la memòria, retornar a l'indret" (Martí, 26). Seguint la interessant aportació de Fernando Aínsa en la seua reflexió sobre geopoètica de la selva amazònica, la literatura colonitza culturalment els llocs, funda els *topoi* significats literàriament per establir, a poc a poc, un sistema literari que permet constituir el *topos* que ens fa accedir al *logos*.

Acabem aquest repàs conceptual amb la idea de l'espai com a forma de record. Joan Ramon Resina defineix els llocs com "encreuaments de coordenades temporals i espacials on s'incardinien processos de memòria capaços de generar comunitat" (Resina, 55). El professor de la Universitat de Stanford considera clau l'obra pòstuma de Maurice Halbwachs en relació a la memòria col·lectiva: "no és fins la recerca d'Halbwachs sobre la memòria col·lectiva que l'espai esdevé una forma substantiva de record" (Resina, 57). El sociòleg francès hauria estat el primer a parlar del "lloc de memòria" com a "signe" per a accentuar el paper de l'espai material i simbòlic en els procediments d'ancoratge de la memòria. Per a Halbwachs, la construcció de la noció de "memòria col·lectiva" resulta indisociable del concepte d'"espai social." Existeix una interacció entre "espai físic" i "espai social," entre "llocs de memòria" i "entorns socials de la memòria"

4. El patrimoni literari i les formes de mediació literària

Explica Le Goff que tot document és monument. És el resultat d'un esforç voluntari o involuntari de les societats històriques d'imposar les societats del futur una imatge de si mateixes, per tant la feina dels historiadors és interrogar aquest conjunt de documents/monuments i fer-ne una reflexió crítica.

Podemos definir el patrimonio literario como el conjunto de elementos, tanto materiales como inmateriales, relativos a la escritura y a la literatura entre los cuales encontramos en primer lugar el libro –como objeto y como soporte de contenidos sin límites-, junto al legado de escritores e instituciones relacionadas con la literatura: manuscritos, bibliotecas, archivos, centros de interpretación, casas-museo, obras literarias, objetos inherentes a la vida de todos los autores, sean canónicos o no, considerados como representativos de una determinada colectividad. (Uccella, 11)

El procés d'històricització dels llocs literaris ha estat habitual en les societats occidentals, al qual contribueixen els òrgans administratius amb les seues polítiques culturals i amb una sèrie d'elements que tenen la missió de conservar i preservar la memòria literària, com ara cases d'escriptors, estàtues, etc. (Ucella, 23). Com expliquen Llorenç Soldevila i Jordi de San Eugenio, la identitat dels territoris és un element present en la configuració de discursos territorials:

La creació de discursos territorials des de la literatura no deixa de ser el resultat d'una determinada experiència viscuda dels llocs, un exercici creatiu de projecció simbòlica de la identitat, i de posicionament, per què no dir-ho, en un mercat emergent de voraç competència entre territoris (l'atracció de turisme i la captació d'esdeveniments en són dos bons exemples). (Soldevila & San Eugenio, 980).

Aquesta constatació ens porta a definir el concepte de "lloc literari," que associem de forma immediata amb una obra literària, amb la vida dels seus personatges o amb el seu autor. Una taxonomia i descripció de tota una gamma de llocs literaris, organitzats en deu tipologies, ens l'oferixen els mateixos autors (Soldevila & San Eugenio, 988-989): 1. Literàries: cases de naixença i mort, les cases museu, els centres de documentació; 2. Monumentals: busts, monuments i tombes d'escriptors; 3. Geogràfiques: elements de la natura i espais urbans que han esdevingut mítics per alguna raó; 4. Històriques: llocs relacionats amb algun esdeveniment col·lectiu, conjunts patrimonials i monuments; 5. Artístiques: artista plàstic que s'inspira en la literatura o a la inversa; 6. Religioses: ermites i santuaris, basíliques, abadies, monestirs i representacions sacres; 7. Culturals: elements patrimonials; 8. Ecològiques: espais naturals o indrets evocats per autors diversos; 9. Esportives: punts simbòlics, zones esportives i proeses d'excursionistes; i 10. Antropològiques: símbols llegendaris, etc.

Sobre aquests llocs literaris s'activen experiències de mediació diverses. En els darrers anys s'han multiplicat les experiències de valoració i difusió dels llegats literaris associats a territoris literaris, a llocs concrets. En concret, s'han generat espais per a la mediació i de difusió del patrimoni literari. Des de l'experiència personal en la direcció en la Casa Museu Verdaguer de Folgueroles, Carme Torrents (245-256) considera que les funcions socials dels centres de patrimoni literari són els àmbits de l'educació, del territori, de la investigació i de la divulgació.

En aquest camí de mediació, cal fer un esment important al naixement del nou turisme literari. El sociòleg nord-americà Dean McCannell va evidenciar que l'experiència turística és un ritual que adopta la forma de veneració de l'objecte sagrat. Els turistes trenquen amb l'espai ordinari i inicien una recerca de *sights*, un conjunt d'atractius d'interés turístic o cultural. Existeix, per tant una "semiòtica de l'atracció dels llocs." El seu valor té a veure amb la seua connotació simbòlica (Donaire). Des d'aquest punt de vista "la literatura crea *sights*, llocs amb significació especial: ciutats, paisatges, carrers, escenaris, establiments... que complementen l'experiència de la lectura mitjançant la visita i les rutes literàries" (Salvat, 80). L'obra literària pot ser l'objecte mateix de l'atracció turística: "Han passat de ser informació a ser símbols. La literatura i, més concretament, les rutes literàries actuen com a marcadors dels nodes turístics" (Salvat, 81). El turisme urbà és un procés de construcció d'un determinat recorregut que selecciona uns carrers i uns espais. El laberint urbà és una mena de camí turístic, que és l'escenari on té lloc l'experiència dels visitants. Si els grans escriptors han buscat anar més enllà de l'espai, per buscar el lloc, les noves pràctiques de mediació turística que aprofiten la literatura busquen un relat que faça atractiva la conversió dels espais en llocs: "réclame du récit, des traces à suivre, un rôle à jouer, une trame à

épouser, un modèle d'usage ou un référent romanesque donnant du sens au-delà du contenu manifeste de l'espace..." (Urbain, 106).

Hi ha en primer lloc, el territori literari. Ciutats recreades per obres literàries (Dublín i Joyce, Viena i Musil, Monterosso i Montale o Lisboa i Pessoa), poblacions fixades al mapa gràcies a la literatura que han donat lloc (Seta i Valéry, Monterosso i Montale, Arenys de Mar i Espriu o Mequinensa i Moncada), territoris mítics gràcies a la literaturització que se n'hi han fet (la Manxa de Cervantes o l'Empordà de Pla). Hi ha, a més, ciutats que mantenen la memòria literària dels escriptors, amb la conservació de les seues cases-museu (Praga i Kafka, Berlín i Brecht o Monòver i Azorín) i hi ha espais que serveixen la memòria de personatges de ficció (el Toboso de Dulcinea) o éssers reals tocats per la literatura (Santa Margarida de Cerchi, a Florència, on reposa la Beatriu de Dante). Unes altres obres fan del viatge la seua raó de ser (el Danubi de Magris) o les *roads movies*, de Jack Kerouac a Paul Auster. I el territori literari ens du a l'experiència, que pot manifestar-se en forma de ruta literària, on el Bloomsday, la passejada pel Dublín de l'*Ulisses* de James Joyce o la ruta en ase per les Cevennes seguint l'itinerari d'Stevenson, per posar com a exemple dues de les més conegudes. Tot plegat, basat en el concepte de l'emoció que desperta el text literari remembrat en el lloc que li dona sentit, per aconseguir una empatia amb l'obra literària.

El texto, leído en el lugar que evoca y describe, permite hacer propias las sensaciones y los sentimientos expresados por un autor y revivirlos. La posibilidad de producir una reacción emotiva en los participantes es uno de los principios básicos de una ruta literaria y una de las características que han propiciado que proliferen en el mundo entero. El hecho de poder emocionar es entonces también uno de sus principales objetivos y permite a los participantes sumergirse en la vida del ambiente de la narración, sentir empatía con las sensaciones de autor y personajes. (Uccella, 71)

Uns llocs literaris que poden esdevenir marques, com a base per a la creació de rutes literàries (Soldevila 2014). I, com ja hem explicat (Bataller 2014a), l'emergència de la geografia literària en contextos educatius ens fa considerar i reivindicar aquest nou paradigma de promoció i divulgació de la lectura, de gran potencial educatiu.

5. Funcionalitat dels espais en la literatura autobiogràfica valenciana

El marc teòric precedent ens servirà de punt de partida per mostrar la necessitat d'implementar enfocaments de lectura i difusió de les obres literàries a partir d'elements espacials. Prendrem com a suport dos autors valencians de generacions, formació i llengua literària diversa: Carmelina Sánchez-Cutillas i Manuel Vicent. Tots dos defineixen i modelitzen el paisatge de la memòria, i mostren allò que Collot anomena un "pensament-paisatge" propi. Ens basarem en la literaturització d'uns espais associats a la memòria personal dels autors. Uns espais que, com veurem, adquireixen un valor simbòlic i que, fins i tot, han esdevingut formes de memòria col·lectiva. Prendrem com a suport conceptualitzacions sobre aquests autors i sobre la literatura valenciana del seu temps.

La teoria del cronotop bakhtinià, entesa com un mecanisme textual a través del qual el lector s'endinsa en unes claus de lectura, ha estat aplicada per Adolf Piquer a la narrativa valenciana de finals del segle passat. El professor castellanenc hi detecta, per una banda, una forta presència en les obres d'aquest moment del cronotop *idil·lic*, associat a la infantesa, amb la descoberta del món immediat, vist com a moment de truncament d'un temps. De l'altra, hi detecta el cronotop que anomena *històric*, en un grup de novel·les que anomena d'ambientació històrico-espacial. Aquest cronotop

s'activa a partir de mecanismes de caràcter semàntic que es manifesten a través de referents concrets o escenografia.

5.1 L'Altea preturística com a espai mític

Carmelina Sánchez-Cutillas (Madrid, 1927–València, 2009) és l'autora d'una única obra en prosa, *Matèria de Bretanya*, un dels llibres més llegits de la narrativa valenciana contemporània, que va obtenir el premi Andròmina a València, l'any 1975. El llibre emmarca en la vila d'Altea (la Marina Baixa) una sèrie de records de la infantesa viscuts, en el context dels anys immediatament anteriors a la Guerra Civil, quan l'autora tindria entre sis i nou anys.

Quaranta anys després, el llibre s'ha reeditat i la seua autora té una presència pública en la població d'Altea. Des de l'any 2010 existeix una plaça a la vila que porta el seu nom i, a partir del seu text autobiogràfic, s'ha dissenyat una ruta literària pel nucli antic –“Altea, la casa de la mar”–, amb set parades que es corresponen a uns altres tants llocs literaris, dissenyada pel professor i escriptor alteà Joan Borja (2015).³ A més, cal assenyalar que Altea és una de les poques poblacions valencianes que ja tenen una presència destacada a la web d'Endrets (Soldevila 2015). La reedició de l'obra confirma que es troba situada dins el cànon privilegiat de les obres valencianes publicades al començament de la transició.

La primera edició, de 1976, era precedida del pròleg de l'historiador Pere Maria Orts i Bosch, que centrava el text dins les coordenades de la història del poble d'Altea i la seua comarca. La darrera edició inclou el pròleg de l'antropòloga Josepa Cucó, que després de remarcar el seu contingut etnogràfic, destaca que l'estima per un petit país és la de tot el territori valencià: “un territori que en sentida metonímia intuïm que representa el País Valencià” (Cucó, 15). De ben segur que una de les raons que explica l'èxit de l'obra és aquesta.

La crítica literària ha situat aquesta obra dins el context de la literatura memorialística, que cerca revivificar el món perdut i mitificat de la infantesa (Esteve), més encara en el context de la seua publicació als anys setanta quan el món recordat contrastava amb els canvis de la societat moderna (Borja 2001). S'hi ha fet referència (Lacueva) al component de mitificació de l'espai que mostra l'obra, seguin l'exemple de les llegendes bretones que evoca el seu títol. Vicent Salvador, dins una caracterització de l'escriptura del relat, n'ha destacat la perspectiva “desrealitzadora” en les descripcions i anècdotes argumentals per dotar l'obra d'una dimensió mítica, propera a un paradís perdut, que es manifesta en l'absència de referències directes al temps històric. No cal dir, que per sota l'estil, allò que dóna unitat al llibre són els referents espacials precisos que dibuixen el mapa de la vila de llauradors i mariners que havia estat l'Altea anterior a l'esclat turístic.

Per mostrar la funció ordenadora de l'espai en el mecanisme d'escriptura dels records adduïm aquest fragment en què es descriu la vila d'Altea, escindida entre el barri dels mariners i el barri dels llauradors. Un espai que queda definit per la via de les sensacions que hi incorpora.

Eren uns carrers plens de vida i de llum i de moviment, plens de crits i de paraules, de plors de xicons que es barallaven i de cançons de mares dormint els fillets. Per això no he pogut oblidar res, i recorde que en passar el carrer de la Sèquia i el cantó de la Farmàcia del senyor Miquel preniem la costera del Sol.

³ Hi hem d'afegir l'audiovisual que situa fragments literaris *Matèria de Bretanya* sobre els espais referenciats d'Altea, *Els dies d'ahir*, estrenat el 2010 dins el curs “Carmelina Sánchez-Cutillas: Matèria de Memòria,” a cura de Joan Borja i Nicolau Borja. Enllaç: <http://vimeo.com/11615592>

Un altre cas de recerca de l'espai geogràfic, associat a la seua evocació literària, ens la mostra el text de presentació que de la Casa Maricel fa el professor Soldevila:

En aquesta torre senyorial als quatre vents amb la dels masovers adossada al darrera, hi vivia Carmelina Sánchez-Cutillas amb els seus pares. Tres fragments de *Matèria de Bretanya* ens descriuen la casa i l'entorn, en el primer hi fa una aguda reflexió sobre l'engany de les aparences [...] (Soldevila 2015, <http://www.endrets.cat/indret/2462/maricel-ca.html>)

El primer dels textos que s'hi esmenten, amb una interpretació simbòlica de l'espai de la casa de la infantesa, és el següent:

La casa gran i la petita eren tan juntes, que semblaven com si fossen els dits d'una mateixa mà; el dit del mig i el dit menovell. I si un dia les hagueren enderrocades trobe que ningú no sabia a quina de les dues pertanyia la paret mitgera. A la gran vivíem nosaltres i a la petita els masovers, i mos pares els deien “los caseros.”

Quan venien visites havien de veure-ho tot, perquè la gent que ens visitava era molt tafanera; i corrien tota la casa, i els patis, i les terrasses, i el jardí i tot el que hi havia. I en girar el cantó i trobar la casa dels masovers començaven a dir que quina caseta més bonica, i que “parecía como si se apoyara en la otra.” Però jo sabia que aquells senyors s'enganyaven, car endevinava que la que veritablement recolzava sobre l'altra era la nostra, la gran, com nosaltres ens recolzàvem també, malgrat que teníem diners, sobre les espatlles i sobre la suor de l'home que treballava els nostres bancals. Però això no ho podia dir a tota aquella gent ni als meus pares, puix no m'haurien entès, i era millor deixar-los amb la seua mesquina i que gaudiren i pensaren que eren feliços.

5.2 Una lectura espacial de l'obra de Manuel Vicent

Manuel Vicent (la Vilavella, 1936), un dels més importants escriptors valencians en llengua castellana, es considera un prosista líric, que sap descriure els aromes i la sensualitat de la vida. Ha descrit la seua primera infantesa a *Contra paradís*, la seua adolescència, en la València dels anys cinquanta, a *Tranvía a la Malvarrosa*,⁴ i ha ambientat obres a la mar de Dènia, com *Son de mar*.⁵ En aquest sentit, podem considerar Manuel Vicent com un escriptor arrelat a uns espais vitals, que es manifesten recurrentment tant en la seua obra narrativa com periodística. Tot i això, María Raquel Macciuci precisa que l'obra memorialística de Manuel Vicent es combina amb operacions distanciadores que “desalientan un pacto autobiográfico riguroso y ponen en suspenso el efecto de realidad.” En aquesta línia, considera les coordenades espaciotemporals verificables com un element més en la voluntat de recrear la memòria més que no “radiografiar” el passat.

Per al nostre comentari, començarem pel tractament del mar Mediterrani, una constant de la seua obra, que María Alma Moran, en estudiar-la, considera un

⁴ *Tranvía a la Malvarrosa* ha estat objecte de propostes de rutes literàries tant per a secundària (Miralles) com per a universitaris dels graus de mestre (<http://geografiesliteraries.com/ruta-literaria-tramvia-a-la-malva-rosa/>).

⁵ A més de les dues novel·les de Vicent traslladades al cinema –*Tranvía a la Malvarrosa* (1997) dirigida per José Luis García Sánchez i *Son de mar* (2001) dirigida per Bigas Luna– destaquem el documental dirigit per Juan M. Martín de Blas (1999) *Valencia de los sentidos de Manuel Vicent*, dins la sèrie *Esta es mi tierra*, produïda per Televisión Española. En aquest documental, l'autor divideix la seua terra mítica en uns espais bàsics: la Vilavella, València (on transcorre *Tranvía a la Malvarrosa*), Dènia (on a més de casa se situa *Son de mar*) i, finalment, l'illa de Tabarca.

personatge que pertany al record i a l'espai de la memòria. De fet, des que l'escriptor es traslladà a Madrid per a viure i exercir com a periodista i escriptor, descobrí la mar Mediterrània, com una mar interior, cultural, que portem a dintre.

Manuel Vicent situa el descobriment de la mar en el dia de Sant Pere de l'any 1941. Ho fa en *Contra Paradís*, un llibre sobre el despertar als sentits del xiquet que va ser, donat a conèixer per entregues en el setmanari *El Temps* i, publicat després, tant en la seua versió catalana com castellana. La mar es descoberta, com una llum de llibertat i alegria, en un viatge en carro als cinc anys, de la Vilavella a Nules, acompanyat d'un veí, la seua dona i filles i la seua germana.

En coronar l'última barra d'arena la mar precedida d'una glopada de brisa salada va aparèixer allí davant i no recorde haver experimentat cap sensació de la seua immensitat sinó tot el sentit en el meu cos d'una salvatge alegria dins del gran clamor que la seua llum alliberava, que des d'aquell dia confonc amb la llibertat. (Vicent 1994, 74)

Aquesta descoberta de la mar als cinc anys, en plena postguerra, contrasta amb el temps de la guerra que un espai físic evoca, en concret la casa de pescadors, encara en peu, on l'autor, encara sense ús de raó, visqué l'inici de la guerra, com mostra el present fragment, continuador de l'anterior, ben característic dels contrastos estilístics de l'escriptor de la Plana.

En el moment de partir, la meua germana Rosita va senyalar una d'aquelles cases de pescadors, una blanca i blava que quasi feia cantó amb el camí de Moncofa.

—Ací vivíem nosaltres aquell estiu quan, segons conten, va començar la guerra — em va dir—. I tu eres un xiquet de bolquers. Et passejava una xica molt guapa de la Vall d'Uixó que li deien Carmen.

L'estiu de 1936 va ser interromput per la pólvora, per l'odi que va fer emmudir les cigales i des de la Vilavella va venir a la platja a arreplegar la família el jornalero Macareno amb l'egua Maravilla, i en entrar al poble hi havia en la cruïlla gent de la FAI amb pistolots que havia tallat la carretera amb uns troncs i sobre els terrats es veia la resplendor d'una gran foguera on cremaven a la plaça tots els sants de l'església, l'orgue inclòs, però aquesta volta Quico la Paula tornava de la mar un dia de Sant Pere en silenci fumant, i cantussejant entre dents, i cansat fins el moll dels ossos jo duia les galtes roges, les sandàlies plenes d'arena i el cabell aspre de salnitre amb tot el foc del dia dins la carn i anava pegant cabotades contra la falda de la meua germana mentre ella i les seues amigues cantaven *La Casita de Papel* i les fustes del carro cruixien amb les bandades i les ferradures del cavall a voltes treien espurnes de l'empedrat sota aquell túnel de xops amb els troncs pintats amb calç i el rostre de Franco estampat. (Vicent 1994)

Aquella casa de pescadors, anomenada Villa Alegría, serà un espai recurrent en l'obra de Vicent, que podrem trobar en obres posteriors:

Me acabo de enterar de que el tornado que ha pasado por Denia se había generado primero en el litoral de Castellón. El mar de Moncofa se había salido más de doscientos metros y había invadido la casa de pescadores que mis padres alquilaron en le sangriento verano del 36 y que permanece en pie todavía. Es una casa muy humilde. Se llama Villa Alegría. El nombre está escrito en letras azules en el remate de la fachada. La casa se halla en primera línea, es blanca de cal,

tiene una sola planta y sus rejas hoy están corroídas por el salitre. (Vicent 2005, 168)

Aquest mateix relat al voltant de la caseta humil de Villa Alegría es completa amb el contrast amb una altra casa, situada al carrer de l'Ecce-Homo de Vila-Real, on visqué els anys següents de la infantesa:

Dos años después, casi al final de la guerra, mis padres alquilaron otra casa en Vila-real donde vivimos apartados del frente. La casa forma esquina entre la calle Ecce Homo y la calle Virgen de los Dolores. Mi conciencia afloró en esa encrucijada bajo esos nombres tan terribles. De ella parten mis primeros recuerdos con que inicié el camino por este perro mundo: un convento de carmelitas, la verja de la iglesia arciprestal, la cólera de sor Genoveva en la escuela de párvulos, las soflamas patrióticas de una radio de capillita, las perolas de lentejas que repartían unos militares. (Vicent 2005, 170).

Un element de l'espai, que pot ser reconeixible en el present, focalitza el record de la vivència que es modelitza literàriament. Fins i tot, la conservació d'un objecte procedent d'un espai del passat evoca metonímicament tot un món passat. És el cas de la porta de la casa dels pares, rescatada físicament de la demolició (i ubicada ara en la casa de Dénia de l'escriptor), com a símbol de la separació entre els dos mons de la infantesa.

Durante mi niñez, esa puerta dividía en dos mi imaginación. Al traspasarla el mundo cambiaba. Fuera estaban los campos de naranjos, la playa, las montañas, las batallas contra bandas enemigas que establecíamos a pedradas, los partidos de futbol con un balón de trapo. Esa libertad de perro sin collar se acababa en cuanto volvía a traspasar esa puerta y entraba en casa, donde el orden reinaba como un peso muerto que aplastaba mis sueños de entonces. La casa de mis abuelos estaba en la calle principal del pueblo, muy cerca de la casona de los Ranch, las dos ya derruidas, pasto de la memoria. (Vicent 2005, 165-166)

Tornant al tema de la mar, cal parlar d'un espai definit en relació a la terra. Manuel Vicent, que ha descrit, en diverses ocasions, navegacions pel Mediterrani, situa la seua primera navegació als dèssset anys, el moment cabdal en què la primera contemplació de la terra des del mar li permet trobar la distància necessària per acotar i contemplar el territori que defineix el seu espai viscut.

Desde el mar vi por primera vez el perfil de la costa. Fue una sensación casi espiritual, por decirlo de alguna forma. Aquella tierra era la mía, pensé, al pie de la sierra de Espadán había caído yo a este mundo desde la nada, aquella luz era la que me había alimentado, dentro de ella había crecido, aquel paisaje era mi placenta, aquellos montes llenos de trincheras, que recorrí en la niñez buscando balas, bombas y morteros, ahora mostraban una sombra de humo. Allí estaba mi pasado, con mis primeras correrías y experiencias. Desde la mar creí que me estaba contemplando a mí mismo con una visión extracorpórea, y aunque este pensamiento me parecía ridículo fue una experiencia que no he olvidado. (Vicent 2008, 134)

Aquest mateix paisatge, en un territori que abasta tota la línia del golf de València, és un país íntim i també mític, unes aigües literàries on es fa present el passat de la tradició, un espai contemplat, teló de fons i escenari principal de molts relats:

Estas son aguas de Ausias March. Hoy ha amanecido un día claro con viento mistral. Desde cualquier ladera se podrá ver el perfil de Ibiza al alcance de la mano y también las agujas de Santa Águeda de Benicásim, el cabo de Oropesa que cierra el golfo de Valencia y las sombras del monte Caro sobre el mar del Papa Luna, en Peñíscola. (Vicent 2005, 188)

Un lloc de la memòria ben paradigmàtic, un espai i un lloc literari literaturitzat per Manuel Vicent és l'Hotel Voramar de Benicàssim, que fou l'hospital dels brigadistes durant la guerra civil, moment en què hi passaren escriptors americans, com Heminway, Dos Passos o Dorothy Parker. En l'estiu del 1953, al mateix temps que s'hi rodava *Novio a la vista*, de Luís García Berlanga, Vicent hi passava les vacances i coneixia un doctor republicà represaliat que li narrarà els fets de la guerra:

—Conozco la historia de este hotel desde que se construyó en el año 1927, durante la guerra fue hospital de sangre de las Brigadas Internacionales. Entonces le cambiaron el nombre. Se llamaba hotel General Miaja. Aquí vinieron muchos artistas famosos a entretener a los brigadistas heridos en el frente de Madrid. (Vicent 2008, 17).

La terrassa d'aquest hotel és l'espai de les ensonyacions del jove Vicent, que ens manifesta la permanència del temps en l'espai, com la que evoca les nits d'amor de l'escriptora americana Dorothy Parker amb un jove brigadista analfabet:

Al volver esa tarde al hotel imaginé de nuevo en aquella terraza, que sirvió de teatro al aire libre, a Dorothy Parker compartiendo cigarrillos Cherterfield con milicianos analfabetos, pero llenos de corazón; ella les pedía que le enseñaran las fotos de sus novias y les gustaba mucho que le contaran cómo habían sido heridos en el frente y también sus historias de amor. (Vicent 2008, 98)

En aquesta novel·la que pren l'hotel Voramar com eix d'escenaris de la memòria diversos, s'ha considerat la presència d'un triple cronotop (Rodríguez, 296), amb la confluència de tres moments històrics en un mateix espai: l'agost del 1953 del present enunciatu, l'estiu del 1937 on projecten el seu relat i els decorats d'un balneari d'entreguerres de la pel·lícula.

Tota l'obra de Manuel Vicent pot considerar-se una reivindicació dels espais elementals, en correspondència amb els sentiments primigenis del ser humà. Els “espais altres,” els “no llocs” o els “llocs de l'oblit” de les ciutats contemporànies es fan presents a la seua obra per accentuar el contrast amb els espais reconeixibles d'un món arrelat a una tradició de segles. El relat del dia 12 d'octubre de l'any 1960 Manuel Vicent arriba a l'aeroport de València per viatjar a Madrid, amb la voluntat de fer-se escriptor, inclou una descripció humanitzadora de l'espai com una antítesi de l'aeroport actual –exemple per antonomàsia de “no-lloc.”

El aeropuerto de Valencia tenía el aire de un merendero en medio de la huerta, con tres palmeras, unos cañizos y aquella parra de moscatel que daba sombra a una terraza con baranda de cal y azulete donde los pasajeros esperaban el avión que venía de Ibiza. Éramos muy pocos aquel día, un señorón perfumado con Varón Dandy que llevaba zapatos de dos tonos con rejilla pese a que ya era otoño; otro tipo con traje gris perla y bigotillo, insignia de ex cautivo en la solapa y un brazalete de luto; una francesa con un perrito lulú y la revista Life; un primo mío que estudiaba ingeniería naval y yo que huía como un tordo salvado de la cazuela. (Vicent 1986, 157)

6. Conclusions

Una síntesi del que hem exposat ens porta a considerar com un fet la reconquesta de l'espai en l'aproximació al fet literari. La idea baktiniana, també present en Bachelard, de l'espai com un contenidor de temps presenta un renovat interès. En els darrers anys s'imposa la necessitat d'una renovació dels estudis literaris, amb la incorporació d'una orientació basada en disciplines que fan de l'espai el seu centre d'interès com la geocrítica (Westphal), la geopoètica (White) o el pensament-paisatge (Collot), per citar només tres aproximacions.

La nova mirada que ens ofereix la cartografia literària (Moretti; Piatti) per a la comprensió de les obres ens impulsa a considerar aquesta ciència auxiliar dels estudis literaris com una eina necessària. Dins aquesta matixa línia, aportacions com el Mapa Literari Català 2.0 o, molt especialment, Endrets (Soldevila 2015), totes dues consultables en obert, ens indiquen alguns dels models a seguir.

La constatació i emergència de la “geografia literària,” entesa com a representació dels llocs en les obres literàries, de la qual participen tant teòrics de la literatura com geògrafs humanistes (Lévy) ens obri el pas a entendre, com disciplina, una “geografia de la literatura” (Moliner), que integra les valoracions de les obres amb els seus contextos socioespacials. Les obres de Carmelina Sánchez-Cutillas i Manuel Vicent ens constaten l'existència d'un espai literari valencià entès com a “territori interliterari” (Đurišin & Gnisci). En concret, la literatura memorialística i autobiogràfica rescata els espais de la infantesa com a cronotop idíl·lic (Piquer) i pot arribar a configurar un territori mític (Salvador).

Tot plegat, la reivindicació de l'espai literari ens mena a una concepció de la literatura basada en l'experimentació, a un acostament a la literatura per la via del territori i de l'emoció. Aquest fet ens du a considerar el paper essencial que poden exercir dins la societat actual els centres de mediació literària i, ben concretament, les iniciatives que se'n desprenen, entre les quals destaquen les rutes literàries, popularitzades en els darrers anys en àmbits socials i educatius, que podem exemplificar en primera persona amb el conjunt d'experiències dutes a terme al si de la Xarxa d'innovació educativa “Geografies literàries 3.0” (Bataller 2014a). Els espais poden esdevenir, com hem anat desgranant al llarg d'aquest treball, formes de memòria col·lectiva (Halbwachs), llocs de memòria (Nora) o llocs de significació especial com els “sights” de l'experiència turística (MacCannell). Aquest és el temps de l'impuls als centres de patrimoni literari (Torrens), encarregats de la divulgació, la investigació, la territorialització i la generació de referents educatius. Davant nostre s'obri un camí que de l'estudi i la lectura espacial de les obres literàries passa per la difusió d'experiències educatives basades en la mediació literària que naixen dels espais literaris.

Obres citades

- Ainsa, F. *Del topos al logos. Propuestas de geopoética*. Madrid: Iberoamericana; Frankfurt am Main: Vervuert, 2006.
- Aragó, N.-J. & M. Vilallonga. *Atles literari de les terres de Girona segles XIX i XX*. Girona: Diputació de Girona, 2003.
- Augé, M. *Los no Lugares: espacios del anonimato. Una antropología de la modernidad*. Barcelona: Gedisa, 1992.
- Bachelard, G. *La poétique de l'espace*. Paris: Presses Universitaires de France, 1957.
- Bajtin, M. "Las formas de tiempo y del cronotopo en la novela. Ensayos de poética histórica." *Teoría y estética de la novela: trabajos de investigación*. Madrid: Taurus. 1989, 237-409.
- . "Tiempo y espacio en las novelas de Goethe." En *Estética de la creación verbal*. México: Siglo XXI, 1982. 216-247.
- Baron, C. "Littérature et géographie: lieux, espaces, paysages et écritures," *Fabula-LhT*, 8, (maig 2011). Disponible a Internet: <http://www.fabula.org/lht/8/index.php?id=221>
- Barthes, R. "Sémiologie et urbanisme." En *L'aventure sémiologique*. Paris: Éditions du Seuil, 1985. 261-271.
- Bataller, A. "Per a una didàctica de la llengua i la literatura vinculada al territori." En A. Bataller & H. H. Gassó eds. *Un amor, uns carrers. Cap a una didàctica de les geografies literàries*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2014a. 13-22.
- . "Hipertextos literaris georeferenciats i dispositius didàctics per a l'estímul de la competència literària." En O. Cleger & J. M. De Amo eds. *La educación literaria y la e-literatura desde la minificción. Enfoques hipertextuales para el aula*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2014b. 334-346.
- Benjamin, W. *El libro de los pasajes*. Madrid: Akal, 2005.
- Blanchot, M. *El espacio literario*. Buenos Aires: Paidós, 1969.
- Borges, J. L. "El escritor argentino y la tradición." En *Discusión*. Madrid: Alianza, 1997. 128-137.
- Borja, J. "Altea, la casa de la mar." *La Veu del País Valencià*, 2015. Enllaç: <http://opinions.laveupv.com/viatjant-i-llegint-rutes-literaries/blog/4123/altea-la-casa-de-la-mar>
- . "Carmelina Sánchez-Cutillas: matèria de memòria." En E. Balaguer ed. *Literatura autobiogràfica: història, memòria i construcció del subjecte*. Alacant/València: Denes, 2001. 221-232.
- Boyarin, J. "Space, Time, and the Politics of Memory." En J. Boyarin ed. *Remapping Memory. The Politics of Time Space*. London/Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994. 1-37.
- Bradbury, M., dir. *The Atlas of Literature*. London: De Agostini Editions, 1996.
- Brosseau, M. & M. Cambron. "Entre géographie et littérature." *Recherches sociographiques* 44 (3) (2003): 525-547.
- Brosseau, M. *Des Romans-géographes. Essai*. Paris: L'Harmattan, 1996.
- Budgen, F. *James Joyce and the Making of 'Ulysses'*. Bloomington: Indiana University Press, 1934. 67-68.
- Butor, M. "La Ville comme texte." En *Répertoire V*. Paris: Éditions de Minuit, 1982. 33-42.
- Chevalier, M. *Géographie et Littérature*. Paris: Société de géographie de Paris, 2001.
- Chiellino, C. *Parole erranti. Emigrazione, letteratura e interculturalità. Saggi 1995-*

2000. Isernia: Cosmo Iannone Editore, 2001.
- Collot, M. "Pour une géographie littéraire." *Fabula-LhT* 8. (2011a). Disponible a Internet: <http://www.fabula.org/lht/8/index.php?id=242>
- . *La Pensée-paysage: philosophie, arts, littérature*. Arles/Versailles: Actes Sud/ENSP, 2011b.
- Cucó, J. "Pròleg a la nova edició." En C. Sánchez-Cutillas. *Matèria de Bretanya*. València: Tres i Quatre, 2015. 7-15.
- Dardel, E. *L'homme et la terre. Nature de la réalité géographique*. Paris: Ed. du CTHS, 1990 [1a ed. 1952].
- De Certeau, M. *L'invention du quotidien*. Paris: Gallimard, 1990.
- Delgado, M. *La ciudad mentirosa. Fraude y miseria del "modelo Barcelona."* Madrid: Los libros de la Catarata, 2007.
- Donaire, J. A. *Turisme cultural entre l'experiència i el ritual*. Bellcaire: Vitel-la, 2008.
- Đurišin, D. & A. Gnisci, eds. *Il Mediterraneo: una rete interletteraria*. Roma: Bulzoni, 2000.
- Esteve, A. "Matèria de Bretanya, de Carmelina Sánchez-Cutillas, en el context de la literatura autobiogràfica contemporània." *Caplletra* 55 (2013): 153-174.
- Foucault, M. "Des espaces autres." *Architecture, Mouvement, Continuité*, 5 (1984): 46-49.
- Genette, G. "La littérature et l'espace." *Figures II*. Paris: Seuil, 1969. 43-48.
- Grassin, J.-M. "Pour une science des espaces littéraires." En B. Westphal ed. *La Géocritique mode d'emploi*. Limoges: Presses universitaires de Limoges, 2000. I-XIII.
- Halbwachs, M. *La Mémoire collective*. Paris: Presses universitaires de France, 1950.
- Lacueva, M. "Materia de Bretanya de Carmelina Sánchez-Cutillas: entre el potencial literari i l'oblit de la crítica." En I. Fàbregas, A. Alonso & C. Lagarde. *Els Països Catalans i la Bretanya a l'èdat mitjana: entorn de la "Matèria de Bretanya" i Sant Vicent Ferrer*. Perpignan: Trabucaire, 2014. 69-80.
- Lazzarotti, O. *Des lieux pour mémoire*. Paris: Armand Colin, 2012.
- Le Goff, J. *El orden de la memoria. El tiempo como imaginario*. Barcelona: Paidós, 1991.
- Lévy, B. "Géographie et littérature. Une synthèse historique." *Le Globe. Revue genevoise de littérature* 146 (2006): 25-52.
- MacCannell, D. *El Turista: una nueva teoría de la clase ociosa*. Barcelona: Melusina, 2003.
- Macciuci, M. R. "A modo de capítulo introductorio. Prensa, novela, medios, autoficción: entornos de Manuel Vicent." *Olivar: revista de literatura y cultura españolas* 12 (2008): 21-52.
- Martí, A. *El far de Løndstrup: assaig sobre la memòria moral dels espais*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2015.
- Miralles, J. V. "Fotos de família; la València de Manuel Vicent." En A. Bataller & H. Gassó eds. *Un amor, uns carrers. Cap a una didàctica de les geografies literàries*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2014. 151-156.
- Molina, G. "La fabrique littéraire des territoires: quand l'Oulipo renouvelle les pratiques de l'aménagement urbain." En *Territoire en mouvement Revue de géographie et aménagement*, 2016. Disponible a Internet: <http://tem.revues.org/3374>
- . "Lorsque l'imaginaire géographique littéraire déborde les frontières du livre... et s'inscrit dans l'espace." En L. Dupuy & J.-Y. Puyo eds. *Géographie, langue et textes littéraires: regards croisés sur l'imaginaire géographique*. Presses Universitaires de l'Université de Pau et des Pays de l'Adour, 2014. 245-258.

- Moran, M. A. "El mar como personaje en cuatro obras de Manuel Vicent." *Olivar: revista de literatura y cultura españolas* 12 (2008): 285-302.
- Moretti, F. *Atlas de la novela europea, 1800-1900*. Madrid: Trama, 2001.
- Neumeister, C. *Das antike Rom: ein literarischer Stadtführer*. München: C. H. Beck Verlag, 1997.
- Nora, P. *Les lieux de mémoire*. Paris: Gallimard, 1984. 3 vols.
- Perec, G. *Espèces d'espaces*. Paris: Galilée, 1974.
- Pérez Rioja, J. A. *La literatura española en su geografía*. Madrid: Tecnos, 1980.
- Piatti, B. "Un Atlas littéraire de l'Europe, ou comment cartographier une fiction géographique." En A. Berge, M. Collot & J. Mottet dirs. *Paysages européens et mondialisation 2, Eléments de géographie littéraire*. Paris: Université Sorbonne Nouvelle - Paris 3, EA 4400, 2012. 108-124.
- Piquer, A. "La memoria en el marc del cronotop. El passat i la infantesa en la novel·la catalana recent." En J. R. Guzman & J. M. Verdegel eds. *Memoria, escriptura i imatge*. Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I, 1996. 107-118.
- Ramos, E. *L'invention des origines: Sociologie de l'ancrage identitaire*. Paris: Armad Colin-Sociétales, 2006.
- Resina, J. R. "La literatura i les eines d'articulació simbòlica." En Espais Escrits ed. *Literatura, territori i identitat: la gestió del patrimoni literari a debat*. Girona: Curbet, 2011. 43-60.
- Rodríguez, I. "La mirada literaria de *León de ojos verdes* de Manuel Vicent." *Olivar: revista de literatura y cultura españolas* 12 (2008): 303-319.
- Ryan, M. L. "Space." En P. Hühn, J. Pier, W. Schmid & J. Schönert eds. *Handbook of Narratology*. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2009. 420-433.
- Salvador, V. "Mite i escriptura en *Matèria de Bretanya* de Carmelina Sánchez-Cutillas." En *Figures i esbossos. Estudis sobre literatura valenciana contemporània*. Alacant: Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert, 2013. 159-166.
- Salvat, J. "El relat en el turisme." En M. de Anciola ed. *La Literatura com a patrimoni i desenvolupament del territori: espais i rutes literàries*. Reus/Tarragona: Centre de Lectura/Publicacions URV, 2015.
- Sánchez-Cutillas, C. *Matèria de Bretanya*. València: Tres i Quatre, 1976
- Soldevila, Ll. & J. San Eugenio. "Geografia literària dels Països Catalans. El cas de la comarca d'Osona." *AUSA*, XXV, 170 (2012): 979-1001.
- Soldevila, Ll. "Del lloc literari a la ruta literària: un branding en eclosió." En A. Bataller & H. H. Gassó eds. *Un amor, uns carrers. Cap a una didàctica de les geografies literàries*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2014. 43-50.
- . "Indrets" de Carmelina Sánchez-Cutillas, 2015. Enllaç: <http://www.endrets.cat/autor/633/sanchez-cutillas-carmelina-ca.html>
- . *Geografia literària, I. Comarques barcelonines*. Barcelona: Proa, 2009.
- Soubeyroux, J. "Le discours du roman sur l'espace. Approche méthodologique." En *Lieux dits. Recherches sur l'espace dans les textes ibériques (XVIe-XXe siècles)*. Saint-Étienne: Publications de l'Université de Saint-Étienne, 1993. 11-24.
- Tally, R. T. *Spatiality*. London/New York: Routledge, 2013.
- Torrents, C. "Formats literaris de qualitat: un repte per als centres de patrimoni literari." En Espais Escrits ed. *Literatura, territori i identitat: la gestió del patrimoni literari a debat*. Girona: Curbet, 2011. 237-258.
- Uccella, F. R. *Manual de patrimonio literario: espacios, casas-museo y rutas*. Asturias:

- Trea, 2013.
- Urbain, J.-D. "Lieux, liens, légendes." *Communications* 87 (2010): 99-107.
- Vicent, M. *Contra Paradís*. Barcelona: Destino, 1994.
- . *Jardín de Villa Valeria*. Madrid: Alfaguara, 1986.
- . *León de ojos verdes*. Madrid: Alfaguara, 2008.
- . *Verás el cielo abierto*. Madrid: Alfaguara, 2005.
- Westphal, B. *La Géocritique: réel, fiction, espace*. Paris: Éditions de Minuit, 2007.
- White, K. *Le plateau de l'Albatros, introduction a la géopoétique*. Paris: Grasset, 1994.
- Woolf, V. "Literary Geography." En A. McNeillie ed. *The Essays of Virginia Woolf* (Vol. I). London: Hogarth Press, 1986. 35.
- Zapf, H. "Cultural Ecology of Literature – Literature as Cultural Ecology." En H, Zapf ed. *Handbook of Ecocriticism and Cultural Ecology*. Berlin/Boston: De Gruyter, 2016. 135-155.
- Ziethen, A. "La littérature et l'espace." *Arborescences: revue d'études françaises* 3 (2013). Disponible a Internet: <http://id.erudit.org/iderudit/1017363ar>